

УДК 37.013.42

Мирослава Дужа-Задорожна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Львівська Політехніка»
Іванна Голуб,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Львівська Політехніка»

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ФАХІВЦІВ У НІМЕЧЧИНІ В КОНТЕКСТІ ЇХ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ДО РОБОТИ ЗІ СІМ'ЄЮ

У статті розглянуто особливості діяльності представників різних типів соціальних професій в Німеччині. Особлива увага звертається на фахівців з догляду за дітьми і з догляду за сім'єю, вихователя, дошкільного педагога, соціального працівника і соціального педагога, сфера діяльності яких передбачає надання різних видів соціальних послуг сім'ї. На основі аналізу нормативно-навчальної документації охарактеризовано процес професійної підготовки німецьких соціальних фахівців до сімейно орієнтованої діяльності на різних освітньо-професійних рівнях.

Ключові слова: соціальні професії, фахівці соціальної сфери, сімейно орієнтована діяльність, вихователь, дошкільний педагог, соціальний працівник, соціальний педагог, професійна підготовка до роботи зі сім'єю.

В статье рассмотрены особенности деятельности представителей различных типов социальных профессий в Германии. Особое внимание обращается на специалистов по уходу за детьми и по уходу за семьей, воспитателя, дошкольного педагога, социального работника и социального педагога, сфера деятельности которых предусматривает предоставление различных видов социальных услуг семье. На основе анализа нормативно-учебной документации исследован процесс профессиональной подготовки немецких социальных специалистов к семейно ориентированной деятельности на разных образовательно-профессиональных уровнях.

Ключевые слова: социальные профессии, специалисты социальной сферы, семейно ориентированная деятельность, воспитатель дошкольное педагог, социальный работник, социальный педагог, профессиональная подготовка к работе с семьей.

The article examines the peculiarities of the multi-aspect work of different types of social professions representatives in Germany in the context of their training to work with the family. Particular attention is paid to specialists in child care and family care, educators, nursery school teachers, social workers and social educators, the scope of work of which provides various social and educational services to children, youth and families. Based on the analysis of the academic documentation, professional literature and practical experience it was

revealed that for staffing of this work a differentiated, hierarchically ordered structure of the training of social professionals in four educational and professional levels is used in Germany. This article describes the process of training of German social experts to family oriented activities in different types of educational institutions of secondary special and higher education.

Key words: *social professions, experts on social field, family-oriented activity, educator, nursery school teacher, social worker, social pedagogue, training to work with the family.*

Постановка проблеми. Фахівці соціальної сфери, основна діяльність яких спрямована на забезпечення оптимального безконфліктного розвитку та адаптації особистості у сприятливих соціальних умовах, стимулювання її до самореалізації, відіграють надзвичайно важливу роль в Україні, яка сьогодні переживає важкі кризові соціальні явища, такі як безпритульність, сирітство, залежність, вимушена міграція, поява біженців і переселенців, бідність та малозабезпеченість тощо. Негативний вплив мають також екологічні кризи, військові загрози, тероризм і організована злочинність. За останні десятиліття значення цієї професійної групи суттєво зросло не лише в нашій країні, оскільки соціальна робота стала центральною складовою сучасного європейського суспільства.

Соціальні фахівці працюють з різними категоріями громадян: дітьми, підлітками, молоддю, сиротами, дорослими у важких життєвих обставинах, людьми похилого віку, залежними від наркотиків, алкоголізму, біженцями, емігрантами, неповнолітніми, що вступили у конфлікт із законом; піклуються соціально незахищеними сім'ями. Їхня діяльність базується на довірі між людьми та взаєморозумінні, передбачає налагодження спілкування [4].

Фахівці соціальної сфери мають володіти навиками впливу не лише на самого клієнта, а й на його оточення, вміти аналізувати соціальні явища та процеси, бути здатними успішно реалізувати завдання сімейної політики, вільно володіти сучасними формами, методами і технологіями соціальної діяльності. Усе це обумовлює необхідність створення в Україні ефективної системи професійної підготовки соціальних працівників/соціальних педагогів до роботи зі сім'єю, яка б відповідала європейським стандартам, а це, в свою чергу, передбачає вивчення, адаптацію та запровадження зарубіжного, зокрема німецького, досвіду професійного навчання таких фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці (Н. Абашкіна, А. Капська, В. Поліщук, О. Пришляк та інші) розглядають найважливіші аспекти професійної підготовки соціальних фахівців в Україні та за рубежом. А. Капська [2] і В. Поліщук [3] наголошують, що сьогодні в нашій країні гостро стоїть проблема наукового забезпечення підготовки фахівців до соціальної роботи у різних сферах життєдіяльності сім'ї, дітей та молоді. Зазначеній проблемі присвячені дослідження німецьких учених, зокрема, Р. Амтора (R. Amthor), Е. Крузе (E. Kruse), Т. Раушенбах (T. Rauschenbach). У своїх працях усі вони обґрунтовують

важливість готовності фахівців соціальної сфери до роботи з сім'єю, проте детально не аналізують процесу професійної підготовки соціальних фахівців до сімейно орієнтованої діяльності

Формулювання мети статті. Виходячи з того, що зазначена проблема є важливою і на сьогодні ще не достатньо дослідженою, а також враховуючи об'єктивні потреби щодо підвищення якісного рівня соціальної освіти в Україні, метою нашої статті було обрано аналіз діяльності соціальних фахівців у Німеччині та їх професійної підготовки у контексті роботи зі сім'єю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з аналізом наукових джерел, фахової літератури, практичного досвіду підготовки соціальних фахівців до роботи зі сім'єю в Німеччині налічується велика кількість соціальних професій, сфера діяльності яких, більшою чи меншою мірою, передбачає надання різних видів соціальних послуг родині. Сьогодні у сфері соціальних послуг Німеччини працює понад 1 млн. 700 тис. висококваліфікованих фахівців, щороку 60 тис. нових випускників поповнюють ринок праці, 170 тис. студентів здобувають соціальну освіту [6, с. 41–42]. Для кадрового забезпечення цієї багатоаспектної діяльності соціально-педагогічної сфери в Німеччині функціонує диференційована, ієрархічно упорядкована структура професійної підготовки соціальних фахівців чотирьох освітньо-професійних рівнів: допрофесійного, рівня професійних училищ, середньої спеціальної освіти та рівня вищої освіти [1, с. 5].

Термін «соціальні професії» використовують для позначення різних типів професій, які передбачають, насамперед, такі види діяльності як консультування, виховання, навчання, допомога, підтримка, супровід, догляд і піклування у сфері допомоги дітям та молоді, родинам і людям похилого віку, особам з особливими потребами та людям у важких життєвих ситуаціях. На сучасному етапі до низки завдань соціальних фахівців належить також надання численних освітньо-виховних послуг, що доповнюють сімейне виховання, сприяють індивідуальному і соціальному розвитку підлітків, їхніх батьків, а також старших людей. Проте позашкільна сфера діяльності представників соціальних професій дуже чітко відмежовує їх від професії вчителя [10, с. 811].

Фаховий лексикон соціальної роботи Німецького союзу державної та приватної опіки розглядає такі соціальні професії: фахівець і помічник фахівця з догляду за людьми похилого віку, психотерапевт з дитячих та юнацьких проблем, педагог, сільський соціальний працівник, консультант наркозалежних, наркотерапевт, консультант з питань шлюбу і сім'ї, вихователь, помічник із сімейного побуту, фахівець з догляду за сім'єю, соціальний працівник з догляду за інвалідами, лікувальний педагог, вихователь дитячого будинку, фахівець з догляду за неповнолітніми, організатор відпочинку дітей і молоді, фахівець з догляду за дітьми, логопед, консультант з питань реабілітації, соціальний працівник, соціальний педагог, консультант з соціальних питань іноземних громадян, працівник служби соціального догляду, супервізор [7]. Серед них особливо важливими

у контексті нашого дослідження є професії фахівця з догляду за дітьми, фахівця з догляду за сім'єю, вихователя, соціального працівника, соціального педагога, а також педагога зі спеціалізацією «соціальна педагогіка», тому розглянемо їх детальніше.

Згідно з даними Федерального статистичного відомства ФРН у 2013 році в Німеччині за соціальними професіями працювало 1 млн. 946 тис. осіб, серед яких жінок – 1 млн. 782 тис. Найчисленнішу групу становили вихователі – 599 тисяч (30,8 %), фахівців з догляду за літніми людьми налічувалось 586 тисяч (30,1 %), соціальних педагогів/соціальних працівників – 389 тисяч (20 %), фахівців з догляду за дітьми – 82 тисячі (4,2 %), фахівців з догляду за сім'єю – 9800 (0,5 %). Крім того, у соціальній сфері працювала 91 тисяча (4,7 %) фахівців з освітньою кваліфікацією «дипломований педагог» (не враховуючи вчителів у системі шкільної та середньої спеціальної освіти) [9, с. 29–30].

У результаті проведеного аналізу з'ясовано, що в Німеччині найбільш сімейно орієнтованою є діяльність фахівців з догляду за сім'єю, оскільки вона спрямована виключно на сімейні проблеми та відбувається безпосередньо у родинному середовищі. Загалом надання соціальних послуг фахівця цього профілю планується у формі тимчасової допомоги сім'ї, що перебуває у складних життєвих обставинах і не спроможна подолати їх самотійно у зв'язку з хворобою, нещасним випадком, відсутністю одного з батьків тощо. Їхня діяльність охоплює ряд господарських завдань, пов'язаних з конкретними сімейними обставинами, передбачає опіку й педагогічний супровід дітей та підлітків, а також догляд за хворими чи людьми похилого віку. Головною метою втручання фахівця з догляду за сім'єю є відновлення самотійного повноцінного функціонування родини.

Професійна підготовка фахівців цього профілю відбувається у різних типах навчальних закладів – у професійних спеціалізованих училищах, професійних школах сімейного догляду, професійних школах охорони здоров'я землі Північний Рейн-Вестфалія. Допуском до навчання служить атестат про обов'язкову шкільну 9-річну освіту, проте у більшості федеральних земель ставиться вимога про завершення двоохрічної професійної школи або кількарічного професійного досвіду у соціальній сфері. Навчальна програма професійних училищ, які готують фахівців по догляду за сім'єю, розрахована на два-три роки навчання залежно від федеральної землі. Вона передбачає одно-дворічну теоретично-практичну підготовку і поглиблену практику у сфері допомоги сім'ї або в закладах допомоги молоді тривалістю шість-дванадцять місяців. Крім загально-освітніх та психолого-педагогічних предметів майбутні фахівці по догляду за сім'єю вивчають основи ведення домашнього господарства, приготування їжі, догляд за житлом та одягом, догляд за немовлятами та породіллями, догляд за хворими і людьми похилого віку, надання першої медичної допомоги тощо. Навчання завершується державним іспитом, після якого випускникам присвоюють звання «державно визнаний фахівець по догляду

за сім'єю» і видають відповідний сертифікат [8, с. 91].

Сфера діяльності фахівця по догляду за дітьми передбачає виконання як педагогічних, так і господарських завдань та функцій догляду в державних чи приватних закладах допомоги дітям та молоді (дитячих садках, лікарнях, будинках дитини, виховних закладах, санаторіях тощо). Вони опікуються маленькими дітьми, доглядають їх, виховують, сприяють їхньому розвитку, а також виконують підготовчу роботу (підбір ігрового та навчального матеріалу) для вихователя. Фахівці з догляду за дітьми працюють також у сім'ях, замінюючи або доповнюючи функції батьків. Вони підтримують працюючих батьків у вихованні та догляді їхніх дітей, несуть співвідповідальність за догляд житла, готування їжі, проживаючи часто разом зі сім'єю.

Професійну підготовку фахівців цього профілю здійснюють професійні спеціалізовані училища по догляду за дітьми. Передумовою допуску до навчання служить атестат про завершення 9-річної обов'язкової школи. Навчальна програма професійного спеціалізованого училища розрахована на два-три роки навчання та передбачає вивчення як загальноосвітніх так і професійно зорієнтованих предметів (педагогіка і психологія, основи охорони здоров'я, музичне виховання та рухливі ігри тощо). Інтегрований у навчальний процес кількатижневий соціально-педагогічний практикум відбувається, зазвичай, у дошкільних виховних закладах. У деяких федеральних землях безпосередньо після двохрічного теоретично-практичного навчання в училищі передбачена однорічна практика як складова професійної підготовки, що проходить у дитячому закладі або в окремій сім'ї і завершується складанням іспиту, після чого випускникам видають сертифікат державного зразка та атестат про середню освіту. Незважаючи на порівняно з іншими соціальними професіями велику кількість професійних спеціалізованих училищ по догляду за дітьми та учнів, що в них навчаються, лише незначне число випускників працює за цією професією. Більшість з них підвищує свою кваліфікацію, здобуваючи подальшу освіту у соціально-педагогічній сфері [1, с. 9–10].

Дослідження професій соціальної сфери у контексті підготовки до роботи зі сім'єю виявило, що найчисленнішу групу соціальних професій у Німеччині становлять вихователі, діяльність яких спрямована на виховання і навчання молодого покоління. Вони сприяють розвитку дітей та молоді, підтримуючи, доповнюючи або, при потребі, замінюючи сімейне виховання. У діяльності вихователів передбачається певна автономія, яка полягає в тому, що вихователь самостійно визначає конкретну мету діяльності, методи і виховні комунікативні засоби. Вони розробляють педагогічні концепції та формують власний асортимент заходів для дітей і молоді. Сферу діяльності вихователя можна умовно розділити на дошкільний та позашкільний сектор. Представники цієї професійної групи працюють у дитячих садках, яслах, закладах денного перебування, підготовчих класах, групах продовженого дня, а також в установах допомоги молоді, закладах інтернатного типу, молодіжних житлових комунах, інших формах

спільного проживання із соціально-педагогічним супроводом. Розвиток сучасного суспільства вимагає від вихователя високого рівня професійних компетенцій як консультанта з питань виховання, що передбачає налагодження партнерських відносин з батьками.

Професійна підготовка вихователів відбувається в Німеччині на двох освітньо-професійних рівнях: середньої спеціальної освіти – у фахових школах соціальної педагогіки (в Баварії – у професійних академіях) і на рівні вищої освіти – у вищих фахових школах та деяких університетах.

Кожен заклад сам визначає критерії відбору своїх абітурієнтів, проте загальною передумовою вступу служить атестат про середню освіту і завершення двохрічної професійної школи (наприклад професійне спеціалізоване училище по догляду за дітьми) або здобуття чотирирічного професійного досвіду у соціально-педагогічній сфері. Навчання триває переважно три роки і передбачає двохрічний теоретично-практичний курс та рік професійної практики у дитячих дошкільних закладах або установах допомоги молоді. У деяких школах соціальної педагогіки професійна практика інтегрована безпосередньо у навчальний процес. Фахові школи конфесійного підпорядкування пропонують для абітурієнтів без професійного досвіду однорічний підготовчий курс і, таким чином, навчання в них триває чотири роки [6, с. 290, 309].

Навчальний план підготовки вихователів у системі середньої спеціальної освіти Німеччини включає такі обов'язкові цикли дисциплін як мова та комунікація, соціально-педагогічна теорія і практика, естетично-креативне виховання тощо. Цикл обов'язкових предметів за вибором передбачає поглиблене вивчення окремих дисциплін відповідно до обраної спеціалізації (дошкільне виховання, виховання у закладах інтернатного типу, педагогіка дозвілля). Випускникам присвоюють звання «державно визнаний вихователь» з видачею відповідного сертифіката. Зазвичай, учні одержують також атестат про повну середню освіту і допуск до навчання у вищому навчальному закладі.

Вже декілька років у Німеччині можна здобути професію вихователя також у системі вищої освіти на факультетах дошкільної педагогіки: понад 60 німецьких ВНЗ пропонують різні напрями підготовки фахівців з питань навчання та виховання у ранньому дитячому віці на рівні бакалаврату і магістратури, їхнім випускникам присвоюють кваліфікацію дошкільного педагога.

На відміну від усіх вище проаналізованих професій, діяльність яких відбувається у конкретно окресленій соціальній галузі – роботі з дітьми та їхніми сім'ями, завдання соціального педагога/соціального працівника стосуються всіх сфер соціально-педагогічної діяльності, різноманітних цільових груп і кризових ситуацій. Представники цієї соціальної професії займаються профілактикою, подоланням і розв'язанням соціальних проблем, надають фахові консультації й опікуються окремими особами, сім'ями у важких життєвих ситуаціях. Вони розробляють власні концепції навчально-виховної роботи та займаються їх впровадженням, працюючи у

дитячих садках, школах, навчальних закладах середньої спеціальної і післядипломної освіти, установах допомоги дітям та молоді, амбулаторних соціальних службах, закладах інтернатного типу і будинках для людей літнього віку, відомствах у справах молоді, службах соціального забезпечення, пенітенціарних установах, групах самопомоги, службах соціально-педагогічної допомоги сім'ї тощо. Із здобуттям ступеня магістра вони мають можливість займатись науковими дослідженнями у сфері соціальної педагогіки [5, с. 88].

Згідно з проведеним аналізом професійна підготовка соціальних педагогів/соціальних працівників відбувається в Німеччині на рівні вищої освіти у вищих фахових школах, університетах та фахових академіях. Передумовою вступу на факультет соціальної роботи/соціальної педагогіки служить наявність атестату про повну середню освіту, або свідоцтва про середню спеціальну освіту у соціальній галузі чи еквівалентного їм сертифікату. Крім цього, багато ВНЗ висувають власні вимоги допуску абітурієнтів до навчання, які мають свої відмінності у різних федеральних землях. Навчальні плани університетів і вищих фахових шкіл для підготовки майбутніх соціальних педагогів/соціальних працівників передбачають два рівні: бакалаврату та магістратури. Для одержання освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра студентам необхідно навчатися шість-вісім семестрів, що дає їм право практичної соціально-педагогічної діяльності. Керівна посада, спеціалізовані завдання або діяльність у сфері наукових досліджень вимагають здобуття магістерського ступеня. Магістерський курс, який триває, зазвичай, два роки, може мати більш прикладне, або науково-дослідне спрямування.

Зважаючи на різноманіття сфер діяльності соціального педагога та соціального працівника, їхня професійна підготовка повинна, з одного боку, забезпечувати універсальні теоретичні знання і практичні навички, з іншого – вести до обраної спеціалізації. Тому багато вищих навчальних закладів Німеччини, крім загального навчального напрямку Соціальна робота/соціальна педагогіка, пропонують окремі спеціалізовані програми, зокрема такі як «Педагогіка дитинства і сімейне виховання», «Допомога у вихованні», «Сімейна освіта», «Сімейне консультування» тощо [5, с. 91].

Професія педагога також охоплює всі напрями соціально-педагогічної діяльності, проте вона поширюється і на інші педагогічні сфери, такі як шкільна освіта, виховання, освіта та професійна підготовка дітей мігрантів, педагогічне консультування сімей, дошкільна освіта, освіта для дорослих і післядипломна освіта. Педагоги займаються з людьми всіх вікових груп, які знаходяться у різних життєвих ситуаціях. Вони проводять наукові дослідження в галузі освіти, аналізують вплив засобів масової інформації на поведінку дітей, здійснюють освітнє планування тощо. Для нашого дослідження ця професія становить інтерес у тому контексті, що зміст підготовки фахівців даного профілю у німецьких вищих навчальних закладах зорієнтований також на окремі галузі соціально-педагогічної діяльності, особливо, якщо йдеться про

напряму «Педагогіка з поглибленим вивченням соціальної педагогіки» [8].

Здобути професію педагога можна в університетах Німеччини та у прирівняних до них ВНЗ (Технічних університетах або Педагогічних вищих школах). У 2010/2011 н. р. у 70 німецьких ВНЗ навчалось понад 40000 майбутніх педагогів, проте лише 21 університет Німеччини пропонував напрям «Педагогіка з поглибленим вивченням соціальної педагогіки». Тривалість навчання за цим напрямом до отримання освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра становить, зазвичай, три роки. У процесі дослідження було з'ясовано, що студенти можуть вивчати педагогіку як окремий фах або здобувати також додаткову спеціальність іншого факультету, яка логічно пов'язана з основною. Більшість університетів Німеччини прийняли єдиний базовий навчальний план професійної підготовки педагогів універсального спрямування. Проте деякі ВНЗ вже на рівні бакалаврату визначають власну спеціалізацію [6].

Згідно з проведеним аналізом, початковий етап навчання на факультеті педагогіки передбачає засвоєння основних фахових знань, методів та навичок з метою підготовки студентів до вибору подальшої спеціалізації. Упродовж основного етапу навчання, відбувається професіоналізація відповідно до обраного майбутнього поля діяльності. Серед багатьох можливих напрямів спеціалізації для роботи у сфері соціальної роботи передбачені «Соціальна педагогіка/соціальна робота», «Педагогіка раннього дитинства», «Міграційна педагогіка», «Освіта дорослих», «Педагогіка дозвілля», «Медіапедагогіка» тощо. Крім основних (загальна педагогіка, психологія, соціологія) і спеціальних дисциплін (теорії соціалізації; правові основи соціальної педагогіки, соціальна політика, теорії соціально-педагогічної діяльності) навчальна програма професійної підготовки включає також міждисциплінарні модулі (методи наукових досліджень, статистика для педагогів) [5, с. 93–94]. На початковому етапі навчальним планом передбачена ознайомлююча практика, яку можна проходити в одній із соціальних установ, відомстві у справах молоді, школі чи дитячому садку у вільний від занять період, або під час семестру паралельно з теоретичним навчанням. Спеціалізована практика у четвертому семестрі, що супроводжується науковими семінарами, служить формуванню у студентів професійних навичок.

Успішне завершення бакалаврського курсу дає право подальшого навчання на рівні магістратури. Переважна більшість акредитованих програм магістратури з педагогіки у німецьких ВНЗ концентрує свою увагу на класичних галузях педагогіки: соціальній та шкільній педагогіці, освіті дорослих, медіапедагогіці. Теоретичні знання, здобуті на рівні бакалаврату, поглиблюються відповідно до обраної спеціалізації. Захист магістерської роботи та накопичення 300 кредитів (180–210 – за період навчання на рівні бакалаврату і 120–90 – на рівні магістратури) служить передумовою для одержання освітньо-кваліфікаційного ступеня «Магістр мистецтв» (M.A. – Master of Arts), якщо програма підготовки мала більш прикладний характер або «Магістра наук» (M.Sc. – Master of Science), якщо

програма була науково-дослідного спрямування [8].

Висновки і перспективи. Як бачимо з проведеного аналізу, соціально-педагогічну допомогу дітям, підліткам та сім'ям у Німеччині надають представники різних соціальних професій. Найбільш сімейно орієнтованою виявилась діяльність фахівців із догляду за дітьми та з догляду за сім'єю, вихователя, дошкільного педагога, соціального працівника/соціального педагога. Їхня професійна підготовка до сімейно орієнтованої діяльності відбувається на різних освітньо-професійних рівнях, у різних типах навчальних закладів, кожен з яких має свою специфіку, пов'язану з навчальною концепцією, моделлю, напрямками та спеціалізаціями. Стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми. В перспективі вважаємо за доцільне дослідити особливості підготовки соціальних фахівців до роботи з різними типами сімей, зокрема з міграційною сім'єю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абашкіна Н. В. Підготовка соціальних педагогів у Німеччині : метод. рекомендації щодо удосконалення підготовки соціальних педагогів в Україні на основі використання німецького досвіду / Н. В. Абашкіна. – К. : Вид. «Автореферат», 2003. – 30 с.
2. Капська А. Й. Деякі аспекти професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників / А. Й. Капська // Вісник Глухівського державного педагогічного університету: Серія «Педагогічні науки». – 2010. – № 15–2. – С. 12–16.
3. Поліщук В. А. Професійна підготовка фахівців для соціальної сфери: зарубіжний досвід: [посібник] / В. А. Поліщук. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2003. – 184 с.
4. Пришляк О. Ю. Професійна підготовка соціальних педагогів у вищих навчальних закладах Німеччини : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Пришляк Оксана Юріївна. – Тернопіль : ТНПУ, 2008. – 219 с.
5. Amthor R.-Ch. Die Geschichte der Berufsausbildung in der Sozialen Arbeit. Auf der Suche nach Professionalisierung und Identität / Ralph-Christian Amthor. – Weinheim, München : Juventa, 2003. – 656 S.
6. Bildung und Kultur – Berufliche Schulen. Fachserie 1, Reihe 2. – Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, 2011. – 345 S.
7. Fachlexikon der sozialen Arbeit / Deutscher Verein für öffentliche und private Fürsorge. – 7. völlig überarb. und aktual. Aufl. – Baden-Baden : Nomos, 2011. – 1139 S.
8. Kruse E. Stufen zur Akademisierung. Wege der Ausbildung für Soziale Arbeit von der Wohlfahrtsschule zum Bachelor-/ Mastermodell / Elke Kruse. – Siegen: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. – 265 S.
9. Mikrozensus 2013. Bevölkerung und Erwerbstätigkeit – Beruf, Ausbildung und Arbeitsbedingungen der Erwerbstätigen in Deutschland. Fachserie 1. Reihe 4.1.2. – Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, 2014. – 223 S.
10. Rauschenbach T. Soziale Berufe / (Hrsg.) Dieter Kreft, Ingrid Mielenz // Wörterbuch Soziale Arbeit. – Weinheim/München: Juventa Verlag, 2008. – S. 811–816.